

FRIED ISTVÁN

(KELET-)KÖZÉP-EURÓPAI VÁLTOZATOK AZ IRODALOMBAN

Közép-Európa nem hagyja magát instrumentalizálni,
Közép-Európa nem hagyja magát konceptualizálni.
Közép-Európát csak regénybe írni lehet.

Jiří TRÁVNÍČEK

A határok a lehetőség reményei, felnyithatják
gondolkodásunkat, gazdagíthatják életünket.

JAMES W. SCOTT

Talán nincs még egy oly régiója a régiók által keresztül-kasul szabdalt vén Európának, amellyel összefüggésben annyi megrendítő, bölcselkedésre készítő, kételyeket ébresztő és mindenféle meghatározással szemben kételkedő szentenciát, eszmefuttatást, komolynak és perdöntőnek szánt értekezést lehetne tetszetős gondolatfűzéssel elősorolni, mint a ki tudja, mely vonatkozásban valóban létező (és nemcsak megálmodott, a múltból elővezetett, a jelenben több diszciplína kutatói által igazolni remélt, de inkább vágyott, mint megértést hozó) *Közép-Európa*.¹ Mely földrajzi, történelmi (ti. egy közösnek feltételezett történelemből származtatott), kulturális, művészeti tényezőkre visszavezetett „fogalmiságát” nagyon kevésbé egy közös elgondolás, inkább a vitapozíciók kijelölése révén kapja a kutatásban. A műalkotásokban pedig újabb meg újabb alakokban jelenik meg. Éppen ezért nem hagyja, hogy elfelejtődjék. Ellenkezőleg: a goethei „nap követelményei” (*die Forderung des Tages*) figyelembevételével állandó kihívást jelent részint egy „mi-tudat” körvonalazódásakor, részint a meghatározható, bár állandó határokkal nem rendelkező térszerkezetben létezés helyeként elgondolható és mindenekelőtt a megkülönböztetést szolgáló „entitás” leírásakor. A többrendszerűség elméletéből levonható tézis: a létezés messze nem egy-

Az emlegetett szerzők úgy járultak hozzá egy – nevezzük így – Monarchia-szöveghez, hogy a feldolgozott tematikában a „helyi színek” „stilizálásán” túl a hasonlóképpen megjeleníthetőség mellett tanúskodtak...

dimenziójú, a valahová tartozás sem csupán egyetlen virtuális térhez fűződő, minek következtében a lényegi sajátosságok nem zárhatók rövidre avval, hogy mindössze egy alrendszerbe sorolódnak; elsősorban annak a – mondjuk ezúttal így – *areának*, régiónak megkülönböztető jegyei, amely folyamatos soknyelvűségével, akaratának olykor ellenére többkulturáltságával, nyelviségének több mint változatos, szüntelen máshonnan is származtatható, mert kényszeres együttéléseknek kitett gazdagodásával, szellemi és anyagi művelődésének bizarr összetettséggel egyfelől Európa szerencsésebb és még szerencsétlenebb terei ellenében sajátosságát kölcsönzi (és a válogatva kölcsönzést sajátosságnak kénytelen elfogadni), másfelől önazonosságát a történelmi, etnikai, kulturális, művészeti alakulástörténetében sosem képes megrögzíteni, nevezetesen egy tartósan megformált, terv alapján kikovácsolódott állandóság sosem jöhet létre. Mindezt még fokozza belső tagoltsága, rétegzettsége, külső-belső „hatások” feszítő, megnyugvást kívánó, de nem leelő ereje.²

E Közép-Európa elmondhatja magáról, hogy politikai, antipolitikai, néprajzi és a (nép)gazdaságot érintő, nyelvészeti-nyelvi, irodalmi és művészeti viták felhangolásának, időnkénti elhallgatásának, többnyire félreértéseknek és a legkülönbözőbb (magabiztos és tétova) megközelítéseknek terepe, amelyben – hasonlóan a szinte irodalmi gondolkodástípusokként körülírt „világirodalom”-fogalmakhoz – ki-ki a saját történelmi-kulturális tapasztalataként kezdeményez „Közép-Európa”-megoldásokat, politikailag-államjogilag föderatív terveket (Magyarországon az első a Martinovics-összeesküvés során merült föl),³ szövetségi rendszereket; a szépirodalom és a tudományos kutatás konferenciák, kerekasztal-beszélgetések, protokolláris alkalmak, könyvfesztiválok és más jószándékú, de az esemény végeztével viszonylag csekély „következménnyel” járó rendezvények eseményeit produkálják, produkálták már a múltban, a 19. században is, a 20. században még több ízben; a dunatáji összefogástól a keleti Svájc-eszméig, a történész vegyesbizottsági értekezletektől a két vagy több irodalom kapcsolatait, hasonlóságait összegyűjtő-prezentáló sokszerzős tanulmánykötetekig. Ilyen fogalmak merülnek föl: sajátos irodalomközi együttesek, több irodalomban/kultúrában otthonosság, kultúra/nyelv/irodalom-átszövődések,⁴ „hibrid kommunikációs terek”,⁵ és folytathatnám a kutatásokat valóban őrsztönző, a régióra vonatkozó nézetek valóban differenciáló-finomító, sőt, „érzékenyítő” vállalkozások fogalmi tanulságait. Mindezek ellenére nem egy értekezletnek, tanulmánygyűjteménynek, konferenciának stb. „szokásos” (?) sorsa lett, hogy a megjelenő kötet, esetleg sorozat lényegében visszhangtalanul halt el, ritkán indított olyan tisztázó vitákat, amelyekre ma is, 2021 végén, amikor e sorokat teljesen korszerűtlenül írógépemem kopogom le, alapos szükség volna. Nem állítom, hogy a leginkább kétoldali (nem feltétlenül) kölcsönös vonatkozások ne kapnának helyet a könyvkiadók, a folyóiratok kiadási programjaiban, azt sem, hogy némely tudománytörténeti érdekességek ne lelnék meg kutatójukat, sőt tagadhatatlan, hogy éppen olyan (akár alapvetőnek minősíthető) térképzetek, mint Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa, Habsburg Monarchia, Ausztria–Magyarország ne merülnének föl, különböző előjelekkel, megközelítési szándékokkal, a lényegre célzó tematikával, csakhogy mindezek valaminő összegződése, valamilyen, a párbeszédet a legkevésbé sem mellőző, a pozitív töltésű vitákat segítő szintézisbe foglalása (amely a dialogizáltsággal, heterogeneitásával, a sokfelől szemlélődés/szemlélés érdekességével jeleskedik) kevésszer valósul meg. Ha efféle kötet kiadására sor kerül is, nemigen generál olyan reagálásokat, amelyek jeleznék: a kö-

tet megjelenésével ugyan még semmi nem dőlt el, ám kitűnő lehetőség adódik a továbbgondolásra, újabb részletek átvilágítására, a „nemzeti” irodalomtörténetek szembesítésére, összehasonlítására, amely a különbségek tudatosításával mozdítaná elő a jóindulatra-megértésre törekvés hermeneutikáját.

Olvasom a pozsonyi Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának „filológiai” tanulmánygyűjteményét.⁶ Egy kutató hölgy a lengyel–szlovák komparatiztika kezdeteire kérdez: tudománytörténeti a nézőpont és a tárgy, értékes adatokhoz jutunk, a lengyel kutatásban mikortól fedeződik fel a szlovák művelődés. Egy másik – nem kevésbé adatgazdag – írás arról a horvát részvételről tudósít, amely az 1940-es évek elejének szlovák színházi működésében érzékelhető. Két „közép-európai”, sőt kelet-közép-európai kultúra némely részletének kontaktológiai kutatását szemrevételezhetjük anélkül, hogy a jelzett tárgy adatszzerű feldolgozásánál többet kapnánk. Persze „adalékként” (s ezt a dolgozatok terjedelme eleve behatárolja) nem adhatnak többet, mint amennyit fölkinálnak, mégis meggondolkodtató, hol volna lehetőség e zárt kutatási tér fölnyitására, vezet-e innen út egy tágabb kulturális–irodalom/tudománytörténeti mezőre a föl-táráson túl, nem lett volna-e talán célszerű egy olyan kontextusba helyezni a kutatás tárgyát és anyagát, amelyben mód nyílik annak reflektálására, hogy a részlet miféle nagyobb egységre utalhat. Tölgyesi Tamás nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténetileg is érdekes tematikát dolgozott föl doktori értekezésében, ennek tömör összefoglalását adta közre egy ünnepi tanulmánykötetben: *Német–cseh–szlovák–magyar nyelvi kontaktusok a közép-európai konyhaművészet tükrében.*⁷ A magam részéről látnék közelítési lehetőséget a Monarchia-irodalom, a Monarchia-kultúra irányába, a nyelvészeti szempont indokoltságát egyébként nem kell külön hangsúlyozni (ha csak a gulyás, a knédli, a „sztrapacska”, az Apfelstrudel nyelvi-vendéglői-irodalmi karrierjére gondolunk!). Más kérdés, hogy nem pusztán a nyelvészeti (etimológiai stb.) módszerek deríthetik föl a gasztronómia több irányba nyithatóságát. Egy Pécsen és Eszéken osztrák–magyar–német–olasz–amerikai részvétellel rendezett értekezlet anyagát 2014-ben jelentette meg a Böhlau Kiadó *Kulinaritás és kultúra* címmel, beszédes alcímmel: *Ételek mint Közép-Európa/Zentral-Europa kulturális kódjai*, a kulturális fordulatot követő korszak előfeltételezéseinek nyomába eredve, a kultúratörténet, az irodalom, a zene példáinak segítségével. Az egyes tanulmányok „eredményei” ugyan nem összegződnek, de kétségen kívül dialogizálnak egymással: értesülhetünk a bécsi konyha „transznacionalitásáról”, olyan „nemzeti” menüpontokról, amelyek az evés-ivás megzenésítésekor körvonalazódnak: Josef Bayer 1896-ban bemutatott operettjének (*Mister Menelaus*) egy kuplójában sorolódnak föl az egykori Monarchia étel-/italkülönlegességei, az olasz (származású) ételeket a tarantella, a csehekét a polka, a ländler a stájerországit, a csárdás a magyar gulyást, a keringő a Wiener Schnitzelt segíti abban, hogy sztereotípiái révén a „szellemi” és az „anyagi” kultúra összhangja csendüljön föl, egyben a nemzetinek gondolt különös a közös harmóniájába torkolljon, mintegy Közép-Európa „névjegyeként”.⁸

Mindazonáltal máig nem csitult a vita, hogy mennyiben azonos Közép-Európa az Osztrák-Magyar Monarchiával, másként nevezve a Dunai Monarchiával. Lényegében avval látszik megoldani a kérdést, illetőleg mellőzi az azzal történő szembesülést Orosz Magdolna osztrák–magyar irodalmi-kulturális (ezen belül a századforduló prózáját érintő) monográfiája,⁹ hogy megmarad vállalt feladatánál, melyet könyvében így jelölt meg: *Nyelv – emlékezet – elbeszélés*, innen kö-

zelítve a modernség (prózaírodalmi) feldolgozásához, a kiválasztott, mert reprezentatívnak gondolt szerzők és művek értelmezéséhez. Melynek során nem feltétlenül az összehasonlító-konfrontáló nézőpont bizonyul a legfontosabbnak, bár nemegyszer szükségesnek. A Monarchia versus Közép-Európa dilemma elől nem tér ki, jóllehet közvetve szól csupán róla, például az alábbi passzusban: „Bécs mint az Osztrák–Magyar Monarchia központja sokféle heterogenitást és különbséget egyesített, amely a Monarchia fennállása alatt jellemző volt, az államalakulat kisebb és távolabbi, »helyi« központjai kifejtett hatása messzemenően befolyásolta a regionális és kulturális irodalmi hatásokat, valamint azok kölcsönhatásait is.”

A magam részéről annyi hozzátennivalóm volna, hogy: 1) Bécs (azaz a századforduló bécsi modernsége) maga is összetett képletként fogható föl, a perifériáról érkező szerzők, művek, ezek integrálódása, az integrálódás mikéntje eleve megalapozta a perifériára irányuló „hatás” minéműségét, nem túlzás azt állítani: lehetővé tette, mivel a regionálisnak¹⁰ nevezett részkultúrák, irodalmak befogadási stratégiája az egykor ismertet és újként jelentkezőt egyként „reagálta le”. A századforduló bécsi kultúrája nemcsak a Jung Wien, a Wiener Werke, Freud és a pszichoanalízis, a színházi kultúra, a megújult városkép által határozható meg, hanem többek között a szlovén Ivan Cankar, az ukrán Ivan Franko, a lengyel Tadeusz Rittner és sokan mások közreműködésével, mint ahogy a szláv periodikák¹¹ egyszerre fogadták be a Bécshez kapcsolódó kulturális-irodalmi anyagot, és kísérelték meg annak ellensúlyozását a francia művelődés/irodalom felé fordulással, valamint a nemzetinek gondolt saját stílus megformálásának erőteljes szándékával. 2) A kölcsönhatás több síkon szemrevételezhető. A központ és a periféria,¹² a központ és a (szub)regionális központok, továbbá az egyes alkotók között, a művészeti irányok változatainak hatástörténetében, az integrálások és a megtagadások egymást váltó, nemegyszer együtt érzékelhető cselekvéssorai-ban. A kölcsönhatások vizsgálatakor nem nehéz fölfedezni az aszimmetriát. Az osztrák modernség magyar befogadása, ismerete igen jelentős, míg a magyar irodalom jóval kevésbé van jelen Bécsben a századfordulós periódusban, jóllehet ezt az állítást alaposabb filológiai elemzés nem támasztja alá (azért tudunk Molnár Ferenc színműveinek sikeres jelenlétéről, prózájának fordításairól), Karl Kraus folyóirata mindössze két magyar szerzőt közölt (Herczeg Ferencet és Tömörkényt egy-egy alkalommal). Az osztrák folyóiratok ritkábban publikáltak a magyar irodalomból, míg (ha csak a *Nyugat* első világháború előtti számai között tallózunk) magyar részről folyamatosnak mondható az érdeklődés, Füst Milán Altenbergről, Kosztolányi Rilkéről, Lukács György Schnitzlerről és Beer Hoffmannról adott közre esszét, Fenyő Miksa ismertette Musil iskolaregényét. De nem állhatunk meg e valóságot kifejező megállapításnál: a párhuzamosságok, e párhuzamosságok során kimutatható kisebb-nagyobb eltérések, melyeket Orosz Magdolna monográfiája pontosan jelez, a „mögöttesbe” rejtett lélektani-lélekelemzési mód, a nagyvárosi létezés irodalmi megjelenítése, végül a különféle modernségfelfogások és -kritériumok (ti. mi sorolható a modernségbe) nem pusztán a perszónálunióban létező nemzetek között létesült viszonylatnak köszönhető, hanem az európai trendekre közel azonos/hasonló reagálásoknak, amelyek az együtt élő, noha sok tekintetben eltérő nemzetek, államok maguk tervezte szellemi kapcsolataival magyarázhatók, hozzátéve az egymással rivalizálás, a hagyományértelmezés és a hasonlóképpen megnyilatkozó, bár olykor elmentéses célzatú kulturális emlékezet funkcionálását. 3) A 18. század vége óta

meghatározott rétegek, körök, szerzőik többes önazonosságára figyelhetünk föl. A vita a működés nyelve és az állampolgári elkötelezettség között nem feltétlenül a bizonytalankodás számlájára írható, nemegyszer, még a 20. században is, az erősödő centrifugális erővel szembeszállva hangsúlyozódik egy kulturális/irodalmi felfogás „hibriditása”; a kettős honosság megnyilatkozásakor nem minden esetben a nyelvi elkötelezettség kerül fölénybe (például) a kulturális közvetítés többnyelvűségével szemben. A kultúrák közvetítői¹³ (a 19. század első felében a német nyelvű folyóiratok – például a *von und für Ungarn* igényével föllépve), a kölcsönös fordításra vállalkozók, illetőleg a két kultúra között (jó értelemben vett) „ingázók”, akiknek léte és működése a kizárólagosság retorikáját tagadja, hozzájárulnak ahhoz a hibrid kommunikációs térhez, amilyenek korunk nem egy kutatója a Monarchia kulturális központjait (nemcsak Bécs és Budapestet, hanem Prágát, Lemberget, Triesztet stb.) szemléli. S bár epizodikus a jelenléte, a 20. század első évtizedében Budapesten magyar nyelven jelent meg a *Croatia* című folyóirat, amelynek nemes célja a horvát és a szerb irodalom, kultúra megismertetése volt a magyar olvasóközönsséggel; a horvát szerkesztő mellett a szerb költő, Veljko Petrović (már 1906-ban fordította Adyt!) aktivizálódott. Tünetszerű, hogy a jelentékenynek aligha mondható szerb kisebbséggel rendelkező Budapesten kiadtak egy ilyen típusú folyóiratot, de az is, hogy csak igen rövid ideig élt. Ennél hosszabb időt fog át, nagyobb visszhangot keltve a prágai németiség irodalma, amelynek nem egy képviselője rendszeresen és sikeresen ültette át a cseh irodalmat németre, közülük Max Brod az elsők között ismerte föl a honfitársai által sokáig mellőzött Janáček zsenijét, és tett lépéseket hazai és külföldi elismertetése érdekében. E néhány (kiragadott, bőségesen szaporítható) példa ama tézist szeretné erősíteni, miszerint az irodalmi/kulturális kölcsönhatások révén derült ki a hatástörténetben érdekelt felek fogadókészsége, részint a rokonuló kulturális vállalkozásokban. Itt pusztán jelezni tudom, hogy a két háború között a cseh–magyar–német kulturális együttműködés számára kedvezőtlen politikai körülmények között is egyfelől a prágai német lapok nemcsak a közvetítés szerepét vállalták, hanem a magyar irodalom bevonását a csehországi kulturális térre, mint azt Márai Sándor írásainak jelenléte a *Prager Tagblatt*-ban igazolja. Másfelől valamennyi érdekelt fél fel tud mutatni olyan kultúrák közvetítőit, aki többnyelvűségével, többes önazonosságával, a transznacionális elképzelések gyakorlatba átültetésével több irodalom résztvevője, olyan irodalmaké, amelyek egy (kelet-)közép-európai irodalomközi együtteshez tartoznak. Kissé hevenyészett példaként említem Neubauer Pált/Paul Neubauert, a *Prágai Magyar Hírlap* rovatvezetőjét és irodalmi/kulturális rovatának szorgalmas munkatársát, a prágai német nyelvű irodalom kevésbé neves, bár szorgalmas munkását, aki német regényeivel volt részese ennek az irodalomnak, levelezett Romain Rollanddal, Stefan Zweiggel (utóbb Thomas Mannal, állt kapcsolatban Max Broddal), 1938 után Budapestre költözve a magyar irodalom német fordítójaként és magyar íróként tűnt föl, miközben a bölcselő Constantin Brunnernek volt elkötelezett híve.

Visszatérve a Monarchia versus Közép-Európa kérdéshez, emlékeztetnék a trieszti germanista, szegedi egyetemi díszdoktor Claudio Magris munkásságára. Nagy feltűnést és osztrák részről meglehetősen vegyes fogadtatást kapott első monográfiája, melyben az újabb osztrák irodalomban jellegzetesnek vélt Habsburg-mítoszt mint a német irodalomtól elkülönülő, saját jogán „nemzeti irodalmi” funkciójú irodalmat mutatta be. Számottevő anyagra tudott támaszkodni, a

20. században akár Hugo von Hofmannsthal vagy Joseph Roth nem egy művére lehetett hivatkozni. De azt a tényt sem veszíthetjük el szem elől, hogy Grillparzer egy versében az idősebb Johann Strauss által indulóval megajándékozott Radetzky tábornagy seregében vélte fölfedezni az „Ausztria-közösséget”. Magris tézisével némileg vitatkozik annak fölismerése, hogy a 19. század három, bizonyonnyal legjelentősebb szerzője a maga osztrákságát éppen ezáltal hirdethette, hogy a Birodalom soknyelvűségére, tarka népvégületére, hagyományainak párhuzamosan artikulálódó voltára utalt műveivel. Lenau, Grillparzer és Stifter, de a náluk jóval kevésbé jelentékeny Johann Nepomuk Vogl (messze túl a puszta-romantikán) magyar tárgyú műveik segítségével módosították a németiség magyarságképét, de nem jelentéktelenebb az sem, amit a cseh történelemről, tájról, mondakincsről stb. különféle műfajokban (színműben, prózai epikában, balladákban stb.) alkottak.¹⁴

Az emlegetett szerzők úgy járultak hozzá egy – nevezzük így – Monarchia-szöveghez, hogy a feldolgozott tematikában a „helyi színek” „stilizálásán” túl a hasonlóképpen megjeleníthetőség mellett tanúskodtak, és olyan összefüggések létrejöttére döbbsentettek rá, amelyek egy közösen megélt történelmi, kulturális emlékezetet mint közös élmény különféle értelmezési lehetőségét demonstrálták. A 19. század második felében aztán az egymásnak jórészt ellentmondó föderációs elképzelések mellett, azoktól függetlenül a világirodalmi spektrum kiszélesítésekor számottevő erőfeszítéseknek lehetünk tanúi, amelyek közül egyik-másik az area (régio) irodalmi kölcsönösségéről van hivatva tudósítani. Újabb példát hozok egy (kelet-)közép-európai irodalmi történet bemutatására. A magyar–cseh irodalmi/színházi kapcsolatoknak fontos eseménye volt, hogy Jaroslav Vrchlický csehre fordította Madách emberiségkölteményét, felhasználva egy közkezen forgó német fordítást, valamint a magyar fordításaival nevet szerző František Brábek segítségét. Nem az sürgette a fordítás elkészültét, hogy *Az ember tragédiájának* egyik színe Prágában játszódik, noha a kapcsolattörténet szempontjából ez sem mellékes, hanem az, hogy Vrchlický időszerűnek vélte azt a filozófiát, amely – Madách szavaival élve – nem az ördög komédiájának, hanem valóban az ember tragédiájának fogta föl az álmat a történelemről, amely a sziszüphoszi mítosz távlatába helyezte a választ a tragikus embersors kérdésére. („A cél halál, az élet küzdelem, s az élet célja e küzdelem maga”). A *poème d’humanité* nem korszerűtlen műfaj, ráadásul a budapesti *Nemzeti Színház* tanúsította Madách művének színpadi előadhatóságát, amely a cseh előadásokban visszaigazolódott. Igaz, a cseh–magyar viszonyok változásával egy magyar színmű fogadtatása megnehezült. Ez azonban nem okozott kárt Vrchlický magyar fordításait tekintve; a magyar modernség költői közül Telekes Bélát, Kosztolányi Dezsőt, Juhász Gyulát leljük a cseh költő magyar fordítástörténetében. Vrchlický Arany János cseh utóéletében szintén részt vett a *Buda halála* cseh változatának elkészítésével. Arany a *Toldi szerelmét* több cseh vonatkozással gazdagította: a Karlovy Vary közelében lelhető Szarvasugrás (Hirschensprung) mondáját beiktatva, ebbe belefonva a maga jelenlétét, majd a cseh történelem egy epizódjához a cseh történész, František Palacký művét olvassa tanulsággal.¹⁵ Ide-oda hullámzó cseh–magyar irodalmi kapcsolatokat regisztrálhatunk, melyek részben függetlenedtek a politikai feszültségtől, máskor azok erőteljesen belejátszottak. Mindenesetre ez a folyamatos érintkezés a közössé váló érdeklődés tudatosítása (Petőfi verseinek és Jókai regényeinek cseh fogadtatása sem hagyható figyelmen kívül e folyamatban, melyhez adalék a történetírásában erőteljesen cseh pers-

pektívát érvényesítő František Palacký magyar akadémiai külső tagsága, az 1840-es évekbeli pesti látogatása, halálakor Zsilinszky Mihály méltató beszéde). Ez a sűrű érintkezés a hasonló irodalmi-kulturális érdekeltséget hozza helyzetbe, amelynek majd a két háború között lesz folytatása – mind a kölcsönös műfordítások, mind a tudományos kutatások területén. A kölcsönös fordítások megmozgatták a magyar irodalom legjelesebbjeit (Szabó Lőrincet, József Attilát), ráébresztve őket a két irodalom rokoníthatóságára.¹⁶ A tudományos kutatások az 1930-as években a magyar bohémisztika korszerű megalapozását tették lehetővé, méghozzá olyan kontextusban, amelyben a magyar és „szomszéd népi/irodalmi” (szlovák, horvát, szerb, román) vonatkozások nem egyszerűen a kutatás tárgyai lettek az ifjú szlavisták és romanisták megjelenésével, hanem megcélzódott ama „közép-európaiság”, melynek első jeleit már a humanisták tevékenységében föl lehetett fedezni (Celtis Konrád *Sodalitas litteraria danubianájában*), és amelynek folytatása a magyar Közép-Európa-stúdiumokat emancipálta (volna), ám erre az 1940-es esztendőkből már kevésbé nyílt alkalom. Az 1945–1948 közötti évek az újraindítással kecsegtettek, az 1960-as évek elejéig kellett várni a magyar folytatásra.

Ez a résztörténet magába rejti egyrészt a névadás¹⁷ körüli kísérletezést (a Dunától Közép-Európáig, Közép- és Kelet-Európáig), másrészt annak ígérését, hogy az egyes szláv nyelvek, kultúrák, irodalmak kutatói mint lépik át szűkebb diszciplínájuk határait egy összehasonlító Közép-Európa-elemzés felé irányítva érdeklődésüket. Ezen az úton ütköztek bele a nyelvrokonságot mindenekelőtt szem előtt tartó csoportképzésbe, amelynek „hivatalos” tudományos hátteret az 1950-es esztendőktől a szlavisztikai kongresszusok kínáltak, ugyanakkor e kongresszus egyes „szláv” delegáltjai, valamint a nem szláv országokból érkező szlavisták, messze nem azonos/hasonló nézeteket hangoztató kutatók inkább szláv és nem szláv nyelvi-irodalmi-néprajzi-történelmi problémák összefoghatóságáról, egymásra olvasásáról értekeztek. Nem kevesen eljutottak az areális szemlélethez (balkáni, kelet-közép-európai nyelvsvövetség), miszerint a köztudomásúnak vett nyelvi meghatározók mellett léteznek olykor termékenyebbnek bizonyuló térségi elgondolások: mind a Közép-Európának, mind a Balkánnak emlegetett „areá”-ban a „történelmi sorsközösség” vagy a közös földrajzi egymás mellé rendeltség, nemkülönben az azonos kormányzat alatt élés összejátszása nem pusztán a kulturális tudat alakulástörténetében fontos szerephez jutó oktatásban, hanem a kultúra számos más területén (a könyvkiadásban, a hétköznapi érintkezési rítusaiban, bizonyos magatartásformában stb.) is tetten érhető. A 18. század végétől Pest-Budán az *Egyetemi Nyomda* (és több más kiadói műhely), a Budára, majd Pestre költöző Egyetem, a Helytartótanács egyaránt foglalkoztatott különféle anyanyelvű értelmiségieket, az ekkori időben egyes városrészek egyes nemzetiségek számára biztosítottak életlehetőséget. A magyar, német és latin, ritkábban görög és héber nyelvű kiadványok mellett szlovák (bibliai cseh nyelvű), szerb, újgörög, román, ukrán, bolgár könyvek jelentek meg pesti kiadóknál, a szerb sajtó számottévőnek volt mondható, szlovák almanach látott napvilágot az 1830-as években. 1864-ig Pest adott helyet a szerb Maticának. A pesti német nyelvű sajtó majd az 1850-es esztendőkből lép új korszakába, a magas színvonalú *Pester Lloyd* kiadásával. Kelet-Közép-Európa más városai is létrejön a különféle kultúrák/művészetek olyan együttese, amely érzékelteti a nagyobb egységben (főváros, regionális központ) folyamatosan alakuló, egymásra figyelő-reagáló törekvéseket. Ezek egyfelől a nemzeti mozgalmak érveiként, példáulként

szolgálhatnak, másrészt hozzájárulnak az area egészének többes önazonosságához, ahhoz ugyanis, hogy az area éppen e többes önazonosság szerkezetében, rétegzettségé milyenségében mutat sajátlagos vonásokat, ebben hasonlítván és különbözvén más (szub)régióktól/hoz. A 19. század folyamán megszerveződik az az olvasóközönség, a hangversenyre/képtárba járó csoport, amely elsősorban az anyanyelvit, a nemzetit vagy annak véltet részesíti előnyben, de megmarad egy olyan, nem jelentéktelen réteg, amely megőrzi többnyelvűségét, nyelvi magatartását a megfelelőnek tetsző alkalmak szerint változtatja, és akár a közvetítők, közvetítésre kész orgánumok (például a térség német nyelvű sajtója, színházai, színházi vendégszereplések stb.) segítségével, akár közvetlenül, ragaszkodván a többnyelvűséghez, szuverénül tájékozódik a kulturális/irodalmi fejlemények irányzatai között.

Az areális kutatások nyelvészeti hozadéka nem pusztán abban bizonyul jelentősnek, hogy a nyelvrokonsági alapú csoportképzéshez alternatívát mutat föl, hanem abban is, hogy ebből az alternatívából utak vezethetnek más diszciplínák felé, és ezáltal a régiók/areák (szinonimákként használom) többfelől szemlélhetőségét, valamint jellegzetes összetettségét segít megmutatni. A különféle szlávizmusok (a szláv irodalmi kölcsönösségtől egy-egy irány, elgondolás, „stílus” szláv sajátosságként feltüntetéséig) sugallhatják egy részterület kikülönülését, így senki nem vitatná a lengyel romantika hatástörténetét a cseh, a szlovák vagy a szlovén irodalomban, kérdés azonban, mennyire indokolja az efféle, megismétlem, mindig hasznos, szubregionális együttes feltételezése (Kelet-)Közép-Európaként elfogadását, nem véve tudomást a magyar vagy az osztrák polonofiliáról és/vagy a lengyel irodalom iránt tanúsított számottevő érdeklődéséről. A két- vagy többoldalú kontaktológia, összehasonlító elemzés jelezheti a (kelet-)közép-európai szintézis irányába mutató jellegzetességeket, de önmagában csupán előkészülete részint egy szintetizáló munkának, részint csak áttételesen (kelet-)közép-európai. Ilyen esetben akár a címben feltüntetett nagyobb area/régió jelzőként szerepeltetése, amennyiben nem íródik körül, nem érzékeltethető, nem önreflektálással tudatosított – részleges – törekvés, éppen a (kelet-)közép-európai (jelzőként, értelmezésként, önpozicionáltságaként) válik kevésbé hitelessé.

Kiss Szemán Róbert monográfiájának¹⁸ merészen hangzó alcíme szerint „a katolikus irodalom közép-európai alakváltozatainak” földerítésére törekedett a régióból a magyar, cseh, szlovák irodalom idevonatkoztatható erőfeszítései, hányattatásai, újra-létesítési akciói után nyomozva. A rendkívül informatív, a tudományosságban úttörőnek minősíthető kötetben a magyar, a cseh és a szlovák szépirodalomból, legalább olyan mértékben értekező prózából származnak az adalékok, a 19. századi előzmények közül néhány sorban a lengyel romantika egy-két képviselője is előkerül (érdekes módon a Mickiewiczre és Słowackira ható Towiański nem). A monográfus határozottan hártja el magától, hogy a kezdeményező francia *renouveau catholique* magyar, szlovák, cseh jelenlétével foglalkozzék, jóllehet e nagy hatású iránynak befogadástörténetét föltárva (idevonatkozó előtanulmányok léteznek, a monográfus is idézi az egyiket) jobban kitetszhetne, miféle távolabbi hagyomány és közelebbi újítás találkozása eredményezi az elsősorban közép-európainak elgondolt „katolikus irodalmat”. Nem azzal szeretnék foglalkozni, hogy a monográfus használta terminológia és előfeltevésrendszer (amellett, hogy a bőséges példaanyag sok tekintetben eligazít) alkalmas-e a „közép-európai katolikus irodalom” le- és körbeírására, annyit hiszek megfontolandónak: míg a katolikus irodalom megközelítése több diszcipl-

lína felől történik, az, hogy mit érthetünk (ez egyszer? vagy általában?) Közép-Európán, nem válik világossá. Magától értetődőnek tűnik, mint ahogy az is, hogy – amennyiben létezik (kelet-)közép-európai irodalomközi együttes – oda a magyar, a szlovák, a cseh besorolható; s az sem kétséges, hogy megírható e három irodalom kapcsolattörténete, akár a kétoldali kontaktusok történeti sorba állításával, akár indokolhatóan kiragadott meghatározott korhoz kötött vizsgálattal; persze a magyar–szlovák, cseh–szlovák kettős kontaktológiai elemzésben lesznek törések, párhuzamok, átfedések, különösségek és alapvető eltérések. Azt készséggel elismerem, hogy egy efféle vállalkozáshoz nem szükséges az areális/regionális problémák fölvetése, a határok, átmeneti sávok, a(z irodalom-) történeti változások akár szűkkörű tárgyalása. Az azonban talán igényként fölmerülhetne, éppen az area/régió jellegének, terének stb. oly sokat vitatottsága okán, hogy a monográfus jelezze a maga Közép-Európa-fogalmát, és a katolikus irodalomról szólva ne mulassza el az utalást a feltehetőleg (?) hasonló lengyel, horvát, szlovén jelenségekre. Egy másik példával érzékeltetném, hogy – ezúttal egy évfordulós értekezésről röviden szólva – egy esettanulmány más hármas összevetési javaslattal él, sugallva, hogy (kelet-)közép-európai jellemzőket, (minden?) mástól eltérő sajátosságokat demonstrál. Várkonyi Alma és Kálec Simon Orsolya a Pilinszky-centennárium alkalmából három költő egy-egy versét (Pilinszky Jánosét, Slavko Mihalicét és Edvard Kocbekét, egy magyart, egy horvátot és szlovént) ragadja ki,¹⁹ helyezi el az „otthonalanság közép-európai lírai alakzatai” között. Nincs okom, hogy kételkedjem az értelmezések elfogadhatóságában, a jelzett tézis valós voltában. Hogy Sartre és Camus „egzisztencialista” prózájának valóban akkora-e a súlya a három versben megfogalmazódott világszép megvalósulásában, ebben nem vagyok bizonyos, Pilinszky esetében magam más szerzőkre (is) gondolnék: és elfogadom ugyan a Heidegger *Lét és idő*jéből vett idézetek orientáló szerepét, ám Pilinszky esetében például a kutatás más (francia) szerzőket is emleget. Csak ismételni tudom magam: úgy gondolom, hogy mind a magyar, mind a horvát, mind a szlovén irodalom esetében fölfigyelhetünk a közép-európaiság jelenlétére (persze másképpen Mészöly Miklósánál, másképpen Miroslav Krležánál, megint másképpen Drago Jančárnál), csakhogy az előbbi, magyar-cseh–szlovák példával szembeállítható magyar–horvát–szlovén példa nem pusztán azért kelt némi hiányérzetet, mert végül is a levont/levonható „tanulságok” nem utalnak vissza egy markánsabb Közép-Európa-képzetre, hanem azért is, mert magától értetődőnek tűnik, ami nem az. Csupán (?) annyi a nyereség, hogy efféle hármasságból talán kinyerhetők a közép-európaiság (?) bizonyos (?) kritériumai (?). Ezt a magam részéről el tudnám fogadni, ám nem oszlatja el kétségemet: csupán egyik vagy másik hármasságra vonatkozik-e a kezdeti és a végső tézis, általános végkövetkeztetéshez jutottunk-e? Jogosultnak és termékenynek tekintem az effajta részelemzéseket, jóllehet esetleges „összegződésük” lehetőségét tekintve nem szűnnek kétségeim. A (Kelet-)Közép-Európára vonatkozó kutatások elég bőségesek ahhoz, hogy egyik-másik, perdöntőnek vélt darabjára mint referenciára lehessen hivatkozni, vagy (még inkább) egyik-másik irány téziseit, megállapításait, előfeltételezéseit konfrontálni lehessen a két- vagy háromoldalú szembesítésekkel.

Érdekes módon egy amerikai egyetemi kezdeményezés²⁰ már az 1980-as esztendőben (*Cross Currents. A Yearbook of Central European Cultures*) indítványozta egy meglehetősen (némileg indokolatlanul) tág Közép-Európa-fogalom különféle tartalommal való föltöltését, oly szerzőket mozgósítva többek között,

mint Eugène Ionesco, Konrád György, Czesław Miłosz. Ennek megfelelően ábrándos esszéktől kezdve komparatiztikai kérdésfelvetésekig igen vegyes az egyes írások célzata, módszeres eljárása, tartalma; a szerb és román egykori királyság területe éppen úgy idegondolódik, mint Litvánia. Valójában nem Közép-Európa meghatározása/meghatározhatósága az évkönyv célkitűzése, hanem a régióra vonatkozó nézetek szembeállítás. Még akkor is, ha Konrád például a maga közép-európai álmáról ad számot, végkövetkeztetése nem kevésbé „költői”: „The Central European dream speaks of something that is natural and that can not be given up.” Aligha feledhető, hogy ez az az évtized, amelyben Konrád és más írástudók Kelet-Európából/tól kívánták visszaperelni Közép-Európát. Norbert Czerny (Kelet-)Közép-Európa reprezentatív írószemélyiségéről közöl értekezést, Danilo Kišről, akit megkísérel (világ)irodalmi kontextusba helyezni, így oly nevek merülnek föl, mint Kafka, Joseph Roth, Broch, Kundera, Robbe-Grillet (!), Cervantes, Bruno Schulz, Gombrowicz. Elintézhetnők: kevesebb több lenne; s ha annyi volna az értekező szándéka, hogy példázza, egyetlen jeles szerző sem szorítható a régió zárt falai közé (amennyiben vannak a régióknak zárt falai; úgy gondolom, nincsenek, átjárható szellemi határai vannak), de a világirodalmi kontextus feltételezése nem azonos a parttalansággal, egyes – filológiai vagy csupán „apró” – részletek kiemelése megtévesztő lehet, az összehasonlítás során az eltérések, a kikülönülések, a „kidifferenciálások” föltárása megvalósítható feladatnak tetszik, ám a kontextus történetisége, az írói életmű bizonyos fokú behatároltsága nemigen mellőzhető. Danilo Kiš kisvárosképe több kortársával (például a horvát vagy a magyar irodalomból) összeolvasható, dokumentaritás és fikció egymásra érthetőségének sugalmazása szintúgy, ám a fölsorolt szerzők egyike-másika nehezen látható rá akár a *Borisz Davidovics síremlékére*, akár *A holtak enciklopédiája* című – műfajilag nehezen besorolható – műre.

Az évkönyv efféle dolgozatok ellenére (sőt, ezekkel együtt) jó szolgálatot tett (volna) a Közép-Európa-kutatásnak, ha időben eljut oda, ahol az 1980-as években még nemigen látták szívesen az efféle dolgozatokat. Ehhez hasonlóan az osztrák Monarchia–Közép-Európa stúdiumokat kevésbé az érdeklődők (?) szélesebb köre, inkább néhány kutató regisztrálta. Mint ahogy György Sebestyén (így áll a címlapon) – Sebestyén György *Notizen eines Mitteleuropäers* (1990)²¹ sem kapta meg a megérdemelt visszhangot, pedig már fejezetcímei csábítanak a reflexióra: *Írók a határon* (mely szerint a határ nem elválasztó vonal, hanem a találkozás földszávjá), *Közép-Európa (Mitteleuropa) – valóság vagy illúzió?* (fölcillan a remény, miszerint az egység a sokféleségben nem veszett el: a dunai kis népek össze/együtműködése valóság volt, ma is az), a *Dunatáj (dunai térség – Donauraum): a sokféleséggel megtámogatott egység, Ausztria: a dunai térség kis világszínháza*. A szerző önnön tudatosodásához oly neveket idéz, mint Németh László, Bartók Béla, Karel Čapek, Miroslav Krleža, Lucian Blaga – utazások a régió országain keresztül, ismeretségek nemcsak osztrák, hanem a térség íróival, összehasonlítási kényszer Bécs és Budapest között, amely a lényeges különbségek mellett több hasonlóságra figyelmeztette. Érett fővel fedezte föl Weöres Sándor, Vasko Popa költészetét, Witold Gombrowicz írásművészetét, s úgy érzi, személységtörténete, önazonossága nincs még kész, önalakulása/alakítása folyvást formálódik, önazonosságában mindig marad valami, ami nyitott, pozicionáltsága egyre új meg új meghatározást igényel. A magyar származású és közép-európai tudatú, Ausztriában működő, németül (is, sőt főleg) publikáló szerző esszéisztikusan, személyes tapasztalatait mondatokba foglalva gondolja el szépirói esz-

közökkel, körvonalazza a maga Közép-Európa-hitét, amit majd (nemcsak az ausztriai kutatás) a kulturális fordulatot követő kelet-közép-európai párbeszéd sora fog részletezőbben, elméletileg megtámasztva vitatni, immár kevésbé a „nemzeti”, az „önelvű” irodalmi alapviszonyok megfeleléseit keresve, hanem figyelembe véve a transznacionális irodalmi elgondolásokból el/levonható következtetéseket. A mottóban idézett Jiří Trávnické professzor két, csehül megjelent összeállítására hivatkozom a továbbiakban.

A (közös) történelemtől szorongatott Közép-Európa a tárgya egy szokatlan összeállítású tanulmánykötetnek,²² amely tanulmányokon kívül egy írók és politikusok részvételével megtartott konferencia válogatott anyagát is olvasásra kínálja, valamint egy budapesti kerekasztalon elhangzott beszélgetést közöl. Itt csak névsorolvasásra telik, a névsorból azonban következtethetünk a kerekasztal szellemiségére, a regionális megközelítések olykor nemcsak árnyalatokban eltérő változataira, hanem arra is, hogy az író-újságíró-költő együttes a közös meggyőződésből kiindulva a demokratikus alapú szövetkezések és megértő módú múltértelmezések elkötelezettje: H. C. Artmann, Esterházy Péter, Danilo Kiš, Konrád György, Eduard Limonov (orosz író), Claudio Magris, Czesław Miłosz, Paul-Eerik Rummo (észtköltő), Mészöly Miklós, Adam Michnik; mindegyik személyiség a maga területén és államában sokat tett a rendszerváltásért, Magris említett monográfiájával és Duna-könyvével, mely regényes riport, utazási beszámoló nemcsak a trieszti hozzájárulást képviselte a Közép-Európa-diskurzushoz, hanem példát szolgáltatott a közös Duna-történet elágazásainak összefogásához, a különféle „nemzeti” szempontok közép-európai relativizálásához. Ezt Esterházy Péter *Harmonia caelistis*ében a családi történet kollektív emlékezeteként tudatosításával egészítette ki. A közép-európai összehasonlító irodalomtudományi dolgozatok közül Karel Kosík Hašeket és Kafkát szembeesítő tanulmányát emelném ki. A többnyelvű, különféle hagyományokat éltető-öszöntző, minnek következtében különféle kulturális folyamatoknak helyet/otthont biztosító Prága két reprezentatív szerzője a régió két alaptípusát fogalmazza, más-más okok miatt, befejezetlenül maradt regénybe, egyben más-más narrációs stratégia szerint eljárva. Kafka allegorizáló, ambivalens jellemeit kíséző története egyszerre ágyazódik az átváltozás Ovidiustól eredeztethető hagyományába, illetőleg a zsidó misztika történetmondásába. Hašek olyan pikareszkváltozatot ad elő, melyben az egyes történelemek részint anekdotával, részint mások kalandjainak epizódjaival töltődnek föl. Kafka kétértelműségtől vezetett elbeszélője figyelmeztet a csak paradoxonaiban előadható, ennél fogva létmódját tekintve nem elbizonytalanított, hanem eleve bizonytalan történetmondásra, Hašek naivnak tetsző „antihőse” minden történéshez illeszt egy saját emlékezetében rögződött másikat, s a kétféle történet egymás görbe tükrékként értelmezhető. A Kafkánál Josef K.-nak, K.-nak nevezett alakok meghatároznák az őket körülvevő világot, bíznak saját értelmezésükben, mellyel világmagyarázatot produkálnak, jóllehet a „világ”, a történések nem felelnek meg az értelmezéseknek. Hašek Švejkjét azonban a „világ”, a szűkebb és tágabb környezet határozná meg, sorolná be valamely kategóriába, Švejknek pedig legfőbb törekvése, hogy egyik meghatározási kísérletnek se feleljen meg, szüntelen kibújik a körülhatároltságból, a történelem „nagyelbeszélésével” a maga kiselbeszéléseit szegezi szembe. Kosík konfrontatív elemzése a „közép-európaiságnak” rendhagyó eseteit vonja be a kutatásba, az értelmezésbe, majd e két alaptípus mellé konstruált figurák leírásával, más alaphelyzetek fölvázolásával rokonul Robert Musil szintén befejezetlen

regénye, *A tulajdonságok nélküli ember*, mely Kákániára vetíti ki az ambivalenciát, a Birodalmat alkotó két rész, állam együttesét a („nemzeti”) színeiben-jellemben össze nem illő kabát és nadrág hasonlatával demonstrálva. Musil a ki-mondhatatlanságot, a megnevezhetetlenséget a bukás fő okaként emlegeti, ahogy a történet végigmondhatatlanságában egy nagyszabásúnak induló, de kudarcra ítélt akció résztvevőinek a megértéssel vívott küzdelme érzékelődik. Kosík nem a régió egészének értelmezését vállalta, hanem egy részjelenségét, amely a maga jelen idejében a közvélemény (az olvasók) számára semmiképpen nem számított reprezentatívnak. Az irodalomtörténet és vele párhuzamosan a kulturális emlékezet azonban mind Kafka, mind Hašek életművét kiemelte a töredezettség, félirodalmiság, peremlét státusából, és egy korszak egészének jelző-déseként fogadta el, iktatta be a közép-európaiság legfontosabb jellemzői közé.²³

Trávníček másik rendkívül fontos hozzájárulása a *Česká literatura* című folyóirat 2011. évi 6. számában közölt összeállítása, amely tanulmányokból, interjúból, vitáirások közléséből összeállított Közép-Európa tematikus szám, melyben a különféle tárgyú, eltérő módszertannal rendelkező, összehasonlító-szembe-tesítő értekezések és értekezések tárják föl a maguk (Kelet-)Közép-Európájának megközelítési lehetőségeit. A kérdés cseh szakértője, Marek Nekula az egy- és soknyelvűség kanonizálódásának ellentmondásairól számol be, majd természetesen szóba kerül Švejk, ezúttal lengyel jelenséggel szembe-tesítve, a félkegyelmű irodalmi alakváltozatait vizsgálva; lehet-e a középkort tekintve konstruálni egy közép-európai identitást? – hangzik egy kérdés, „az irodalmi misztifikáció mint szépművészet”, szól egy értekezés, a prágai német irodalom mint közép-európai jelenség (fenomén), erősíti egy dolgozat nemcsak a közvetítő szerepben jeleskedő „transznacionális” irodalomváltozat jelentőségét, hanem helyzetének és helyzettudatának tematizálása okából is. Martin C. Putnára Kiss Szemán Róbert sokat hivatkozott, ezúttal is a katolikus irodalommal foglalkozik, európai távlatból vetve föl a cseh, a magyar, a szlovén folyóiratok és szerzők képviselte világszemlélet irodalmi leképeződésének meghatározási problémáit. Ennek ellenpólusaként a zsidó és az antiszemita diszkurzus problémakörének történelembe ágyazottságából kiindulva a vész-korszakot megörökítő alkotásokig ívelően tárgyalja a magyar, lengyel, cseh irodalmi műveket.²⁴

A két vállalkozás jelzésszerű említésével igyekszem közeledni az inkább példával, esettanulmányokkal érzékeltetett Közép-Európa-problematikáról szóló fejtegetésem munkahipotézis-szerű következtetéseihez. Előszörre azt emelném ki, hogy amennyiben mainapság (Kelet-)Közép-Európáról értekezünk, nemigen tanácsos a felejtésbe utasítani a kérdéstről szóló történeti/irodalomtörténeti (szak)irodalmat. Minthogy legalább annyi újrakezdésnek lehetünk tanúi, mint kezdeményezésnek, hasznára válik a kutatásnak, ha szem előtt tartja a már elért, nemegyszer (olykor hivatkozás nélkül) megismételt megállapításokat. Persze nem felejthetjük, jelentékenyek a kutatás fehér foltjai (az *Apollo* című folyóiratról még nem készült monografikus feldolgozás, Hantos Elemérről keveset beszél a kutatás, hogy csak magyar példákat említsek). A magyar és az idegen nyelven kiadott magyar értekezések beillesztése a kutatásba és a kutatástörténetbe fontos feladatnak tetszik. Másodsor, egymáshoz közelítendő a különféle diszciplínák Közép-Európa elképzelése, hiszen a különféle művészetek hasonló konfrontatív módszerrel rendelkeznek, nemegyszer az egyes művészetekben időbeli eltolódást konstatálhatunk. A nemzeti versus regionális, a saját meg az idegen találkoztatása, a sztereotípiák, ellenségek, önazonosságra törekvések éppen úgy

jellegzetes megnyilatkozásai a régiónak, akár az anyagi kultúrának bizonyos jelenségei. Harmadszor, irodalomtörténészként vettem és veszek részt a (Kelet-) Közép-Európáról szóló vitákban, a magam részéről egyelőre nem látom indokoltságát annak, hogy módosítsam korábbi nézetemet, miszerint a német és az orosz irodalom között létezett/létező irodalmakról van szó, amelyek határai sosem rögzíthetőek teljesen, így átmeneti sávokkal számolhatunk, belső tagozódással, szubrégiókkal. Egy időben például több meggyőző tanulmány készült az Alpok–Adria szubrégióról. Negyedszer, nehéz kérdésként merül föl régiónk és a balkáni irodalmak szembesülése, összeolvasása vagy éppen ellenkezőleg: egymástól elkülönítése. Az egykori Jugoszlávia léte nem igazolja vissza, miszerint „egyértelműen” a horvát meg a szlovén közép-európai, a szerb és az észak-macedón balkáni irodalom volna. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a szerb avantgárd a horváttal és a magyarral rokonítható, a bolgár groteszk-abszurd meg a lengyelrel és a csehvel. Ugyanakkor Ismail Kadaré (albán szerző) közeledése a posztmodernhez nem eredményezheti, hogy a kortárs albán irodalom egészét megfontolások nélkül a (kelet-)közép-európai posztmodern irodalomhoz akár közelínek minősítsük. Meggondolandó azonban, hogy az Ivo Andrić, Meša Selimović, Isak Samokovlija hármasság képviselte szarajevói-bosnyák (tárgyú) próza tárgya, megírási módja, hagyományértelmezése, általa képviselt kulturális emlékezete hogyan értelmeződik szempontunkból.

Nem kívánom sem lezárni, sem véglegesíteni, csak körülírni és érzékeltetni a Közép-Európáról évtizedek óta formálódó nézetemet – több ízben kifejtettem, miért emlegetem szűkebb értelemben Kelet-Közép-Európának, tágabb értelemben elhagyva a Keletet, de idegondolva a 18. század végétől az osztrák irodalmat. A kulturális fordulat új gondolatiságával és terminológiával pontosabb megfogalmazásokra készítet(het), evvel feltétlenül élni kell. Az azonban megjegyzendő: a változó és kiszélesülő világirodalmi folyamatokban egy elmosódott Közép-Európa-elgondolással kevés az esélyünk az aktív részvétellel.²⁵

■ JEGYZETEK

1. Amikor (Kelet-)Közép-Európát írok, saját terminusomat használok, a mások különböző jelentéssel ellátott Közép-Európája egy régióját értve. Vö. Fried István: *Die Frage der ostmitteleuropäischen Region*. In: Uő: *Ostmitteleuropäische Studien*. Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 1994. 1–59. Egy a napokban megjelent interjúkötetben Konrád György is Kelet-Közép-Európát emleget: *Élethosszig tartó regény*. Rác Lajos beszélgetései Konrád Györggyel. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2021. 303.
2. A régióproblémákat összegzi: Moritz Csáky: *Das Gedächtnis Zentraleuropas*. Kulturelle und literarische Projektion auf eine Region. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2019. A kötetet részletesen ismertettem: *Közép-Európa emlékezete*. Forrás 2020. 9. sz. 26–40. Vö. még Stefan Simonek: *Von Lenau bis „Laibach“*. Beiträge zu einer Geschichte Mitteleuropas. Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern etc. 2016, főleg: 337–360.
3. Deák Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tükrében*. In: Wesselényi emlékülés. Debrecen–Hadad–Zilah–Zsibó (Szerk. Takáts Péter) Kölcsy Társaság, Fehérgyarmat, 1996. 17–38.
4. Dionýz Ľuríšin a kollektív: *Osobitné mediziterátne spoločnosť*. SAV, Bratislava, 1987–1992. I–V.
5. Moritz Csáky: i. m. 100–101; Uő: *Sprachliche Polyphonie und Kommunikation, in Zeitschriften als Knotenpunkte der Moderne*. (Hg. Marek Nekula, unter Mitwirkung Line Dorr, Kenneth Hanshew) Universitätsverlag, Heidelberg, 2019. 73–91.
6. Zuzana Obertová: *Počiatky pol'sko-slovenskej literárnej komparistiky*. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského – Philologica, 27. Bratislava, 2018. 366–373. Ugyanebben a kötetben: Zrinka Kovačević: *Baranović, Gavella, Senečić: Hrvatsko-slovačke kulturne veze*. 409–415.
7. Tölgyesi Tamás: *Német-cseh-szlovák-magyar nyelvi kontaktus a közép-európai konyhaművészet tükrében*. In: *Legendák, kódexek, források*. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. (Szerk. Kocsis Mihály – Majoros Henriette) Szegedi Tudományegyetem Szláv Intézete, Szeged, 2017. 331–338.
8. Stefan Schmidl: „National-Menü”. Über die Musikalisierung von Essen und Trinken, in *Kulinarik und Kultur. Speisen als kulturelle Codes in Zentraleuropa*. (Hg. Moritz Csáky – Georg Christian Lack) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2014. 142–148. A kötet bevezetőjében Csáky Móric fölvezolja a problémakört – és annak elméleti alapjait.
9. Orosz Magdolna: *Nyelv – emlékezet – elbeszélés*. A századforduló bécsi és budapesti modernsége az irodalomban. Gondolat, Bp., 2019. E dolgozat szempontjából a bevezető és az összegző fejezet mond a legtöbbet.

10. Friedrich Achleitner: *Ort und Zeit. Zum Dilemma von Regionaler Architektur und Moderne*. In: *Topoi der Heimat und Idehtität*. (Hg. Peter Plener – Péter Zalán). ELTE Germanistisches Institut, Bp., 1997. 17–28.
11. *Die Wiener Moderne in slavischen Periodika der Jahrhundertwende*. (Hg. Stefan Simonek) Peter Lang, Bern etc., 2006.
12. István Fried: *Changing Spaces in Literature. Centres and Peripheries*. In: *Nonkonformismus und Subversion*. Festschrift für Thomas Bremer. (Hg. Martina Bender – Susanne Schütz – Peter Güttner) Verlag Janos Stekovics, Wettin-Lobejün OT Dösel, 2020. 569–573.
13. Helga Mitterbauer: *Überall und nirgendwo*. Kulturvermittler als hybride Akteure. In: *Verflechtungsfiguren*. Intertextualität und Intermedialität in der Kultur Österreich-Ungarns. (Hg. Endre Hárs – Wolfgang Müller-Funk – Magdolna Orosz) Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern etc., 2003. 189–206.
14. Fried István: *Johannes Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete*. Ethnographia 1979. 387–394. Uő: *Ein österreichischer Biedermeier-Dichter und die Südslawische Volksdichtung*. Studia Slavica Hung. 1974. 20. sz. 115–126.
15. Karel Krejčí: *Cseh motívumok Arany János trilógiájában*. Filológiai Közölny 1965. 11. sz. 292–314.
16. Richard Pražák: *Česko-mad'arské vztahy v průběhu posledních pěti století*. In: Uő: *Dějiny Uher a Mad'arska v datech. Nakladatelství Libri*. Praha, 2010. 408–465.
17. Fried István: *A névadás lehetségessége*. In: Uő: *A névadás lehetségessége*. Nemzetiség, régió, Európa. Madách–Pozonium, Pozsony–Bratislava. 2004. 18–34.
18. Kiss Szemán Robert: *„Támaszkodva támasz nélkül”*. A katolikus irodalom közép-európai alakváltozatai. Eöt-vös ELTE Kiadó, Bp., 2018. A „közép-európai” állandó jelzőként funkcionál: „közép-európai katolikus irodalmak”, „közép-európai nemzeti irodalmak”, sőt: „közép-európai kulturális kánonok” (?), „a posztmodern és poszt-kolonialista irodalomelmélet közép-európai képviselői”. Ez önmagában kevésnek látszik ahhoz, hogy tudható legyen, a szerző miféle Közép-Európára gondol könyvében, szerinte mi a „közép-európaiság” lényege.
19. Várkonyi Alma – Kálcz Simon Orsolya: *A létben való otthontalanság lírai alakzatai*. (Pilisnky János, Slavko Mihalić, Edvard Kocbek). Tiszatáj 2021. 11. sz. 153–158.
20. Antonín Mišt'an: *Gegenströmungen in Mitteleuropa*. Bohemia 1988. 1. sz. 153–158. ismert meg néhány évfolyammal. A terjedelmi korlátozottság pusztán felsorolást és igen rövid megjegyzéseket enged meg, ennél-fogva nem árt az eredeti lelőhelyeket megkeresni.
21. György Sebestyen: *Notizen eines Mitteleuropäers*. Edition Atelier, Wien, 1990. A posztumusz kötethez Alois Mock, egykori osztrák vezető politikus írt igen méltató előszót.
22. *V kléštích dijin*. Střední Evropa jako pojem a problém. (Ed. Jiří Trávníček) Host, Brno, 2009. Karel Kosík értekezése: *Hasek a Kafka neboli Groteskni svit*. 132–141. A főszövegben épp csak említett lisszaboni irodalmi tanácskozás „közép-európai” résztvevői körül néhány név: Jozef Škvorecký, Danilo Kiš, Esterházy Péter, Veno Taufer, Konrád György, Adam Zagajewski, Czesław Miłosz, illetve Susan Sontag, Jozsef Brodskij, Ismail Kadaré, Szergej Dovlatov. A tanácskozás hozzászólásait a kötet szerkesztője szemelvényesen közli.
23. Sátoraljaújhely vasútállomásán emléktábla őrzi a keleti frontra induló derék katona, Švejk emlékét, a város főterének egyik házán, amely szállodaként funkcionált valaha, a világháború alatt sógorát látogató, e látogatást naplójában rögzítő Kafkára emlékeztető tábla található. Kosík dolgozatától függetlenül jól ismert „történetek” hozzák össze az aktánsokat, tesszik az emlékezet helyévé Sátoraljaújhelyt, a (kelet-)közép-európai irodalmi létezés egyik sokatmondó színhelyévé.
24. Ebben a folyóirat-számban jelent meg vázlatos dolgozatom a kelet-közép-európai irodalmak összehasonlító elemzésének feltételeiről: *Teze o východní střední Evrope*. 861–867. Ennek angol nyelvű, újradowolgozott változata: *East Central Europe as Literary Space*. In: *Kánon és komparatiztika. A kánonok többszólamúsága kelet-közép-európai kontextusban*. (Szerk. Szávai Dorottya – Földes Györgyi) Gondolat, Bp., 2019. 32–38. Egy korábbi dolgozatomban a téridős viszonyok komparatív megközelítését céloztam meg: *Die Kleinstadt der Habsburger Monarchie als kulturelles und/oder literarisches Gedächtnis*. In: *Die Vision von Mitteleuropa*. Stephan Széchenyi (1791-1860) und seine Reformideen. Tausend Jahre Lebensgemeinschaft in Mitteleuropa. (Red. Maria Jahn Brandenstein) Integratio, Wien, 2002. 253–259. E kötetben fontos írások e problémakörhöz: Moritz Csáky: *Das kollektive Gedächtnis einer europäischen Region: Zentraleuropa*. 193–213; Uő: *Nationale Vielfalt – kulturelle Übereinstimmung – Kriterien einer mitteleuropäischer Identität*. 105–129.
25. A legújabb szintézis a Habsburg Monarchia szellemi történetét konstruálja meg, különféle tárgykörök, nézőpontok, művészeti megfontolások, irányok, törekvések historikumának feldolgozásával. Mind a vállalkozás, mind az egyes részterületek szerzői azonban a (kelet-)közép-európai aspektusról sem feledkezvén meg, változó régióhatárok és -kritériumok szem előtt tartásával a történesek dinamikáját érvényesítik: *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*. X. Das kulturelle Leben. (Hg. Andreas Gottsmann, Redaktionsassistentz und Register: Stefan Wedra). Verlag ÖAW, 2021. Teilband 1–2.